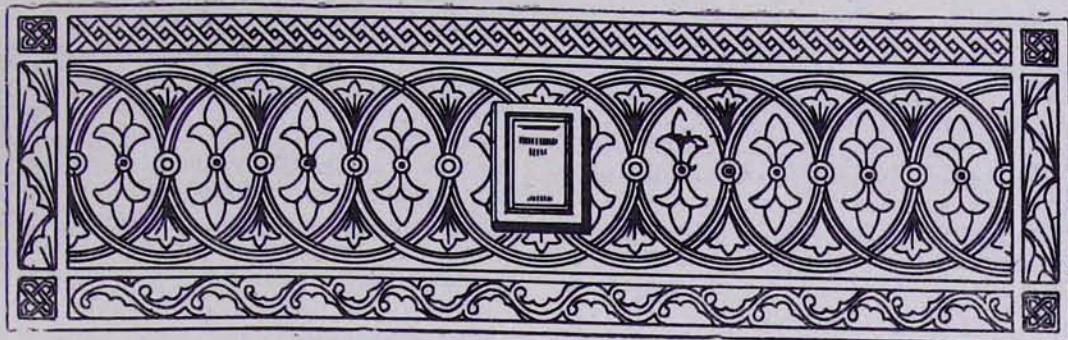

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐՅԱՆ

(Հայրապետական փոխանորդ
Արարատյան թեմի)

ԴՎԻՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (485—927)

Վաղարշապատը Ամենայն Հայոց հայրապետների նստոց դարձավ ս. Գրիգոր Լուսավորչից սկսած անընդմեջ 182 տարի (303—485): Այս, քաղաքական իրադարձությունների հետևանքներով, հայրապետական Աթոռը դարձավ ստանդակյան և փոխադրվեց, հետևելով ժամանակի քաղաքական կենտրոնին, նախ Դվին, հետո հաջորդաբար Աղթամար, Արգինա և Անի:

Աթոռի Դվին տեղափոխությունը տեղի ունեցավ Հովհան Մանդակունու օրով, երբ մարզպան էր Վահան Մամիկոնյանը և Դվինը՝ մայրաքաղաք: Դվինը որպես հայրապետական նստոց ծառայեց մինչև 927 թվականը, երբ Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսը (898—929) տեղափոխվեց Աղթամար և Զորավանք, Գագիկ Արծրունու հովանու ներքո հուսալի պաշտպանություն գտնելու հույսով, որովհետև Բագրատունիների թագավորության մեջ տիրող քաղաքական շփոթը ծայր աստիճան անապահով էր դարձնում կացությունը: Աշոտ Երկաթի և արաբ Յուսուֆ ոստիկանի միջև տեղի ունեցող պատերազմները հստակորեն հաստատում էին այս կացությունը:

Դվինը հայրապետական նստոց հանդիսացավ 442 տարի (485—927): Բնականաբար Աթոռի հետ փոխադրվեց նաև վարդապետարանը:

Կաթողիկոսական Աթոռը Դվին փոխա-

դրվելուց հետո, այնտեղ վերաբացվեց Կաթողիկոսարանին առընթեր մշտապես գործող վարդապետարանը՝ օրվա կարիքներին և հնարավորություններին համապատասխան նոր ծրագրով և դասավանդվող առարկաներով: Վարդապետարանի նպատակը մնում է միշտ մեկ և նույնը՝ պատրաստել թարգմանչաց ոգով և ավանդություններով սնված ու աճած, իր կոչմանն ու նվիրմանը գիտակից հայ նոր հոգևորականություն:

Աթոռի փոխադրությունից հետո էլ, Էջմիածնի դպրոցը նույնպես գործում էր, բայց որպես սովորական մի դպրոց: Մարզպան Վահան Մամիկոնյանին ուղղված Ղազար Փարպեցու «Թուղթ»-ից հասկանում ենք Էջմիածնի դպրոցի անկյալ դրությունը, որին մատնված էր նաև Աթոռի Դվին փոխադրությունից հետո:

Աթոռի Էջմիածնից Դվին տեղափոխության ժամանակը արժանահավատ մատենագիրները դնում են 485 թվականին, Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության ժամանակ, երբ նա հիմնովին վերանորոգեց Դվինի ս. Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկեն:

Զ դարի հայ մշակույթի զարգացումը իրավամբ կապվում է Դվինի վարդապետարանի գործունեության հետ: Թեև ստույգ տեղեկություններ չունենք Դվինում գործող

վարդապետարանի ուսումնական ծրագրի մասին, սակայն այնուամենայնիվ Ջ դարում ապրող և գործող մեր մեծ մատենագիրներից շատերի ուսումնառությունը կապվում է Դվինի Հայրապետանոցի վարդապետանոցի հետ:

Ջ դարում գործող Սյունյաց հոշակավոր վարդապետարանը և Դվինի դպրեվանքը իրար ամբողջացնող քույր հիմնարկներ են եղել: Կան փաստեր այն մասին, որ մեկ դպրոցում սովորողը կատարելագործվել է մյուսում: Այսպես, օրինակ, Ջ դարի սուաշին կեսի մեծ գիտնական Պետրոս Սյունեցին, որին Ստեփանոս Օրբելյանը բնորոշում է որպես «բաշ հոեաոր, ալյաղջ փիլիսոփայ, լի իմաստութեամբ նախաթող վարդապետաց Հայոց»¹, հանդիսանում է իր ժամանակի բազմաթիվ մատենագիրը: Նրանից մեզ են հասել մի շարք ճառեր, ինչպիսիք են «Գովեստ յամենասուրբ կոյսն Սարիամ», «Ի Սուրբ Գրոց լուծմունք» և այլն:

Պետրոս Սյունեցին, որ 445 թվականին դեկավարում էր Սյունյաց դպրոցը, ըստ Հ. Ն. Ալիևյանի, իր ուսումնառացել է Դվինում: «Մեզի ավելի հավանական կերեվա,—ասում է Ալիևյանը,—Դվինս Կաթողիկոսարանը»²: Այս պարագան ժամանակին հաստատել է նաև Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանը. «Դվինս Կաթողիկոսարանի մեջ լուր նախնական ուսումնառելեն հետո՝ կվարժի նախ Մաքիմեցոց կրոնաստանի և ապա Սյունյաց վարդապետարանի մեջ... Կաթողիկոսարանի մեջ կը պարապի Հին և Նոր Կտակարանաց ընթերցասիրությամբ և մեկնությամբ»³:

Արշակ Ալպոյաճյանն ևս գրում է, որ Դվինի դպրոցը «Վաղարշապատի դպրոցի շարունակությունն էր»⁴:

Իրոք, Պետրոս Սյունեցին Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետանոցում ունենում է մանկավարժական արդյունավետ գործունեություն. այնտեղ իրեն աշակերտում է Վրթանես քերթողը, ինչպես վկայում է Ժ դարի պատմիչ Ուխտանեսը՝ «ի տան Կաթողիկոսարանին»⁵:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմություն տանն Սիական», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 88:

² «Հանդես ամսօրեայ», 1903 թ., էջ 249:

³ Մելքիսեդեկ վարդապետ Մուրադյան, «Պատմություն Առաքելական Ս. Եկեղեցվո Հայաստանյայց», Երուսաղեմ, 1872 թ., էջ 885:

⁴ Արշակ Ալպոյաճյան, «Պատմություն հայ դպրոցի», Կահիրե, 1947, էջ 184:

⁵ Ուխտանես եպիսկոպոս, «Պատմություն Հայոց», Վաղարշապատ, 1872 թ., Բ, էջ 59:

Վրթանեսի ուսման և վայրի մասին Հ. Ն. Ալիևյանը գրում է. «Յուր մտավոր զարգացումը ընդունեցավ Վրթանես ապառնվապես լավ ձեռքի տակ ի Դվին, որ ժամանակի գիտության կենտրոնը կհամարվեր Պարսկահայաստանի մեջ»⁶:

Վրթանեսը եղել է նաև կաթողիկոսական տեղապահ (604—607): «Տեղապահ կացուցեալ զնա յաղագս այսր ամենայնի գովութեան զկնի մահուանն Մովսիսի մինչև ի ժամանակս Արքահամո, որ յառաջնորդեաց զաթոռ նորին»⁷:

Դվինի վարդապետանոցի այս աշակերտի գրչին է պատկանում հայ կրոնա-դավանաբանական մատենագրության նշանավոր էջերից հանդիսացող «Ընդդէմ պատկերամարտից» ճառը, ի պաշտպանություն Հայ եկեղեցու դավանության՝ ուղղված Քաղկեդոնի դեմ:

«Ընդդէմ պատկերամարտից» գործից բացի Վրթանես Քերթողը գրել է նաև թղթեր եկեղեցական և դավանաբանական խնդիրների առնչությամբ: Նրա գրական վաստակն ուսումնասիրելիս Հ. Գ. Զարբհանյանը ասում է, «անպատրաստ, անմշակ և հմտությունից զուրկ մի միտք չէր»⁸:

Ուսումնասիրողները վկայում են այն մասին, որ Վրթանեսը ծանոթ էր իր ժամանակի ողջ գրականության. «Այն հանգամանքը, որ Վրթանես ծանոթ էր հույն լեզվին և իբրև այդպիսին մինչև անգամ Հունաստան հրավիրված և ապա ժողովի համար, կարծել կուտա, թե ուսումնառման ևս անհրաժեշտագործված է բյուզանդական հոդի վրա Ջ դարում վերջին քառորդին»⁹:

Բացի իր գրական երկերից, Վրթանեսը առավել հալոտի է եղել որպես դասախոսությունից նախ Սյունյաց դպրոցում և ապա Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետանոցում: Նա կրոնական և փիլիսոփայական առարկաներից բացի դասախոսում էր քրականություն:

Վրթանես քերթողի ժամանակակից և թերևս ուսումնակիցն էլ է եղել Մովսես Եղիվարդեցի կաթողիկոսը (574—604), որ էր «սնեալ և ուսեալ ի Հայրապետանոցին սրբոյ»¹⁰:

Վրթանես քերթողին որպես ժամանակակից է հիշատակվում նաև մի ուրիշ քեր-

⁶ «Հանդես ամսօրեայ», 1910 թ., էջ 9:

⁷ Ուխտանես, անդ, Բ, էջ 59:

⁸ Հ. Գ. Զարբհանյան, «Պատմություն հայ մատենագրութեան, Գ, էջ 447—459:

⁹ Հանդես ամսօրեայ, 1910 թ., էջ 9:

¹⁰ Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, «Պատմություն», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 65:

թող՝ Գրիգորը, որը մի թուղթ է գրել Արախամ կաթողիկոսին (607—615)¹¹։

Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետարանը 2 դարի վերջերին այնքան փայլուն է եղել, որ այնտեղ իրենց ուսումն ստանալու համար եկել են նաև օտարներ, ինչպես վրացի Կյուրիոնը, որն աշակերտել է Մովսես Եղիվարդեցուն և հետագեղ հույն, հայ, պարսիկ և վրաց լեզուներին¹²։

Վերև բերված բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ Մովսես Եղիվարդեցու ժամանակ Դվինի Հայրապետանոցի վարդապետարանը դարձավ ուղղափառ վարդապետության գիմանոց և հակաքաղկեդոնականության կենտրոն։

Մովսես Բ Եղիվարդեցին (574—604), ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, հաջորդեց Հովհաննես Բ Գաբելյանին (557—574)։ Նա իր ուսումն ստացել է Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետարանում. «Յետ սորա (Հովհաննես Բ Գաբելյանի—Վ. Ե. Տ.) ապա գՄովսես, գայրն Աստուծոյ, որ յԵղիվարդ գեղջէ, որ և սնեալ և ունեալ ի Հայրապետանոցին սրբոյ, կացոցին յԱթոռ Սուրբ Գրիգորի»¹³։

Դվինի Հայրապետանոցի վարդապետարանում, Մովսես Եղիվարդեցու ձեռքի և ջրի տակ է դաստիարակվել նաև Կոմիտաս կաթողիկոսը (615—628), որ նախ ա. Հռիփսիմեի վկայարանի փակակալ և ապա Տարոնի և Մամիկոնյանների եպիսկոպոսն էր։ Օրմանյանը ևս Կոմիտասի մասին ասում է, որ «դյուրութուն ունեցած է Դվին Հայրապետանոցին աշակերտիլ Եղիվարդի Մովսես կաթողիկոսի օրով»¹⁴։

Կոմիտասն իբրև գրող կամ բանաստեղծ որ արժանավոր համբավը պարտական է իր ստեղծած այն հոյակապ և հոգեզմայլ արականին, որը նվիրված է Հռիփսիմյանց իշխատակին. «Անձինք նուիրեալք» սկզբածրով. բանաստեղծությունը բաղկացած է 36 քառյակից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդավում է այբուբենի մի տառով։ Հետագայում, Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք»-ի խոսքերով գրված շարականները կոչվել են «Անձինք»։

Թե այս բանաստեղծության և թե իր մյուս արձակ գրվածքներում («Գիր դաւանութեան», «Թուղթ առ Մողեատոս տեղապահն րուսաղեմի» և այլն) «Կոմիտաս ազդված

չերևիր նախորդ դարուն երևան եկող այն հունաբանական ոճին»,—դիտել է տալիս Եղիշե պատրիարք Դուրյանը¹⁵։

Արշակ Այսլոյաճյանը, անդրադառնալով Դուրյան պատրիարքի վերոհիշյալ կարծիքին, ասում է. «Ինչ որ փաստ մըն էր, տակալին Հայրապետանոցի մեջ կշարունակվեին Վարդապետի դպրոցի ավանդությունները՝ լեզվի տեսակետով»¹⁶։

Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով (615—628) Դվինի վարդապետանոցում դասախոսում էր հավանորեն նաև Հովհան Մայրավանեցին, որն Այրարատ-Նիզ գավառի Բջնի գյուղի մոտ գտնվող Մայրոց վանքի վանահայրն էր։ Ասողիկ պատմիչը նրա մասին վկայում է. «որում կաթողիկոսություն հաւատացեալ էր Կոմիտաս»¹⁷։ Օրմանյան պատրիարքը Ասողիկի այս վկայության տալիս է այն բացատրությունը, թե Մայրավանեցին Կաթողիկոսարանի ներքին գործերն էր վարում իբր փոխանորդ կամ դիվանապետ։ Սակայն նույնքան հավանական էր նաև, որ Հովհանը կոչված լինի իբր ուսուցիչ Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետանոցին. «Կաթողիկոսարանը յոր սեփական աշակերտներն ալ կունենար, և կրնար Հովհան անոց ուսուցիչն ալ եղած ըլլալ։ Այդ ամեն մանր տեղեկությունները իրարու քով բերելով, գորավոր փաստ մը կկազմեն Կոմիտասի արժանյաց, իբր ուսմանց և զարգացմանց քաջալերիչ մը»¹⁸։

Արդարև, Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետարանի նշանավոր ուսուցիչը հատկանշվում է որպես «փիլիսոփայ կատարեալ և աստուածային գրոց գիտութեան բանիբուն»¹⁹։

Նսալի Ա Եղիպատրուշեցի կաթողիկոսը ևս (775—778) իր ուսումն ստացել է Դվինի Հայրապետանոցի վարդապետարանում «սնեալ և ունեալ ի նմին Հայրապետանոցի», օրըստօրե աճում է և առաջադիմում։ Օրմանյան պատրիարքի հաշվումով, «Օձնեցիի ժամանակին կիյնա Եղիպատրուշեցի որբուկին Կաթողիկոսարանի աշակերտության ընդունվելու ժամանակը»։ Այս բոլորը պատմելով Դրասխանակերտցին եզրակացնում է. «Գրեթէ մարգարէութի իմն վասն մանկանն կինն գտանէր»²⁰։

¹⁵ Եղիշե պատրիարք Դուրյան, «Պատմություն հայ մատենագրության», Նրուսաղեմ, 1933, էջ 118։

¹⁶ Ա. Այսլոյաճյան, անդ, էջ 119։

¹⁷ Ասողիկ, «Պատմություն», Փարիզ, 1859 թ., էջ 88։

¹⁸ Օրմանյան, անդ, էջ 678։

¹⁹ Դրասխանակերտցի, էջ 77։

²⁰ Դրասխանակերտցի, անդ, էջ 107—108։

¹¹ «Գիրք թղթոց», էջ 153—160։ Օրմանյան, «Ազգայնություն», Ա., էջ 646։

¹² Լ. Գ. Զարբանալյան, անդ, էջ 451։

¹³ Դրասխանակերտցի, անդ, էջ 65։

¹⁴ Օրմանյան, անդ, էջ 657։

Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետանոցում նույնպիսի արդյունավետ գործունեություն է ունեցել հունարենի քաջահմուտ, իսկական դվինցի և նույն քաղաքի ավագերեց Սահակի որդին՝ Ստեփանոսը, որը ծնվել է 688 թվականին և հետագայում Սյունյաց եպիսկոպոս ձեռնադրվելով կոչվել է «Սյունեցի»:

ԺԴ դարի անվանակից մատենագիր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Օրբելյանը, Ստեփանոս Սյունեցու գովեստը անելով, գրում է. «Ստեփանոս, սինն երկնի և խարխիսի հաւատոյ, վէմն անդրդուելի և ակոյեանն անվախ սուրբ եկեղեցոյ, մարդն երկնային և հրեշտակն երկրային, հաւապագ մեռեալն և միշտ կենդանին, հիացուցիչն հրեղինացն և զարմացուցիչն քերթէից, գորոյ զգովութեանց հոյս ոչ է պարտ իմոյ տհաս և թերաւարժ մտացս աղաւաղեալ բանիք»²¹:

Ստեփանոս Սյունեցին էլ իր նախնական ուսումն ստացել է Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետանոցում, այնտեղ ձեռնադրվել է վարդապետ և ապա մտել Մաքենացոց վանքը, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Սյունյաց վարդապետարանը և արքեպիսկոպոսական Աթոռը:

Հստ Օրբելյանի, «Յետ լնոյ հասակին, ոչ կամէր թաքել ջահն ընդ գրուանա մարմնոյն, այլ հրաժարէր ի բազմամբոյի քաղաքէն և գնայր ի համբաւտենչ և մեծաքանչ հանդիսարանն, ի հրաշակերտ իրօնատանն արոր և յատուածաբանակ աւաքինարանն Մաքենացոց»²²:

Ստեփանոս Սյունեցու Դվինի Կաթողիկոսարանի վարդապետարանում ուսանելու իրողության հետ համաձայն է նաև պրոֆ. Ա. Մովսիսյանը. «Ստեփանոս Սյունեցին.... իր սկզբնական կրթությունը ստացել է Դվինի Կաթողիկոսարանի դպրոցում»²³:

Ստեփանոս Սյունեցին Մաքենյաց վանքից, իր ուսումը կատարելագործելու և զարգանալու համար, դիմում է «շաղբիրն ի մաստից» ի վարդապետարանն Սինեաց, որ գլուխն էր ամենայն գիտնոց Հայոց և պայծառացեալ դպրոցքն որ ի նա»²⁴: Սյունյաց այդ դպրոցում Սյունեցին աշակերտում է Մովսես եպիսկոպոս Սյունեցուն և հմուտանում աստվածաբանական գիտություններին: Ապա եկեղեցական ասպարեզն ընդգրկե-

լով, նա բարձրանում է վարդապետական աստիճանի, որով և ստանձնում է նույն դպրոցի ուսուցչական ամբիոնը և աշակերտներին մեկնաբանում աստվածաշունչ գրքերը: Մովսես եպիսկոպոսն իր կյանքի վերջալույսին Աթոռի հոգաբարձությունը հանձնում է Ստեփանոսին: Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, Ստեփանոսը վերադառնում է Դվին, Եղիա Արճիշեցի (703—717) կաթողիկոսի մոտ և Անանիա վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրել տալուց ու Սյունյաց Աթոռի պետ նշանակելուց հետո, նրան ողարկում է Սյունիք: Ստեփանոսը մնում է Դվինի Հայրապետանոցում և սկսում է պարապել Հին և Նոր Կտակարանների մեկնաբանությամբ: «Եւ ինքն դադարէ անդէն ի Կաթողիկոսարանին, և ոչ դադարէր երբէք ի մեկնելոյ գրեւանն Հին և Նոր Կտակարանաց»²⁵:

Ստեփանոս Սյունեցին իր դասընկերոջ՝ Գրիգոր Գրգիկի հետ անցնում է Կոստանդնուպոլիս. «Անդէն գտին նոքա զգիրսն Դիոնիսիոսի Արիսպագացոյ, զոր գրեաց ի թելադրութենէ Պաղոսի Առաքելոյ և Յեռեթնոսի տարրական աստուածաբանութեանցն: Իսկ նոքա մեծաւ ցանկութեամբ թարգմանեցին զնա ի լուսականէն ի հայ բարբառ և զի դժուարիմաց էր բան գրոցն, Սուրբն Ստեփանոսն ըստ տուեցելոյ նախ իմաստութեանն ի վերուստ, եղ ի վերայ նորա լուծմունս մեկնադօրէն, որ երևէ մինչև ցայսօր: Գտին և ի նմին քաղաքի զբազմիմաստ զիրսն Գրիգորի Նիսացոյ, որ վասն բնութեան մարդոյ և կազմութեան կարգեալ էր, և զայն ևս թարգմանեցին: Եւ զի յերկար ժամանակս կացին ի գրեալ քաղաքին, ծանօթացան բազմաց և զլսովին իսկ Գերմանոսի պատրիարքին»²⁶:

Աթենքում և Կոստանդնուպոլսում այսպիսի գործեր կատարելուց հետո, Ստեփանոս Սյունեցին 720 թվականին վերադառնում է հայրենիք. «Յայնմ ժամանակի յայտնեցալ Սուրբն Ստեփանոսն ի նմին քաղաքի, որ թարգմանի Բյուր»²⁷, որտեղ և նա մտնում է «ի Կաթողիկոսարանին ի Դուին, զի քաղաքն այն էր Աթոռ հայրապետացն Հայոց.... և լուսաւորէր զամենեսեանն բանի վարդապետութեանն իրոյ»²⁸:

Ստեփանոս Սյունեցու մատենագրական և

²¹ Օրբելյան, անդ, էջ 174—175:

²² Անդ, էջ 175:

²³ Ա. Մովսիսյան, «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության», Երևան, 1958, էջ 90:

²⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

²⁵ Օրբելյան, անդ, էջ 177:

²⁶ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, «Մխիթար Սյրիվանեցի», «Սիւն», Երուսաղեմ, 1931 թ., էջ 215:

²⁷ Նույնը, անդ:

²⁸ Նույնը, անդ, էջ 216:

թարգմանական վաստակը բազմաթիվ է և բազմազան: Մեարոյ վարդապետ Գրիգորյանը, իր «Ստեփանոս Սյունեցի» ուսումնասիրության մեջ (տպված Բեյրութում 1958 թ., էջ 29), տալիս է Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանական և ինքնագիր աշխատությունների ցանկը:

Դվինի Հայրապետանոցում Դավիթ կաթողիկոսը նրան տալիս է «գամեման գործս հոգևորս ի տան Կաթողիկոսարանին», ապա ձեռնադրում Սյունյաց եպիսկոպոս:

Ստեփանոս Սյունեցուց հետո Ը դարում հիշատակվում են նաև ուրիշ նշանավոր վարդապետներ: Այդ մասին Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է. «Էին և վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք և լուսաւորք՝ Տէր Եփրեմ և Անատուս և Խաչիկ և Դավիթ Հոռոմայրեցի, և մեծն իմաստասէրն Ստեփանոս Սյունեցի, աշակերտ Սովակսի, գոր ի վերագոյնէ յիշատակեցաք, որ թարգմանիչ եղև ի լուսականէն ի հայ լեզու, և ի վերայ թարգմանութեանն արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակա՝ շարականս և կցորդս և այլ երգս. արար և մեկնութիւն համառօտ՝ Աւետարանացն և քերականիւն և Յոբայ, և «Տէր եթէ գշրթանցն գիշերոյ»³⁰:

Բանասերները տարակարծիք են Ստեփանոս Սյունեցու ուսման վայրի մասին: Սակայն Ալպոյաճյանը եմթադրում է, որ «անհավանական չէ, որ գոնե անոնցմե ոմանք Հայրապետանոցին (Դվինի—Վ. Ե. Տ.) մեջ հրահանգված ըլլան, քանի որ Ը դարում Հայրապետանոցի մեջ ուսումնարանի մը կամ վարդապետարանի մը գոյությունը պահված էր: Ասոր փաստ կարելի է նկատել այն հիշատակությունը, որ Սիոն կաթողիկոսի (767—775) համար եղած է, զայն ներկայացնելով իբրև «ի տղայական հասակէ սնեալ և ունեալ ի սրբութուն Հայրապետարանի» անձ մը, որ Կաթողիկոսական Աթոռի վրա հանդիսացաւ բարեկարգիչ մը: Նույնպես ասոր հաջորդը Եսայի կաթողիկոս (775—788), էր «սնեալ և ունեալ ի նմին Հայրապետանոցի Հովհաննես Օձնեցի «իմաստասեր» կաթողիկոսի ատեն»³¹ (Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 137): Նույն Կաթողիկոսարանի մեջ ուսում առած էր Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը (898—921), որ նաև Սևանի մեջ իր ազգականին՝ Մաշտոցի աշակերտած է և ապա

Գևորգ կաթողիկոսի ատեն՝ Հայրապետանոցին մեջ»³²:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու մասին Թովմա Արծրունին ասում է. «Սնեալ և ունեալ էր սա առ ոսոս Սրբոյն Մաշտոցի, նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեան վարիք առագացեալք, այր քաղցրաբարոյ և հեզաբայեաց»³³:

Վասպուրականում կային երկու հայրապետական մատոցներ, Աղթամարը և Ջորավանը:

Հայրապետական Աթոռը Աղթամարում մնում է մոտավորապես 40 տարի (927—969): Անկասկած է, որ Կաթողիկոսարանին կից վարդապետարանը գործեց և այս մատոցներում: «Հավանորեն Հայրապետանոցը ուներ իր քով նաև ուսումնարան մը»³⁴:

Գագիկ թագավորը Աղթամարում կառուցել էր հռչակապ վանք ու վարդապետարան, «որ Հայոց Ընդհանրական Հայրապետական Աթոռին ալ անշուշտ ծառայեց, որքան ատեն, որ անկեա հոն մնաց»³⁵:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946—968) իր պաշտոնավարության առաջին հինգ տարին անցկացրեց Աղթամարում, իսկ վերջին տասնյոթը՝ Ջորավանքում: Երբ հազարաւորաց թագավորությունը Աբաս թագավորից սկսած ծաղկեց և հզորացաւ, Անանիա Մոկացին փոխադրվեց Արգինա՝ Անիի մոտ: Այդտեղ Խաչիկ Արշարունի կաթողիկոսը կառուցել տվեց հռչակապ Կաթողիկոսարան, վարդապետարան և մատենադարան:

Անդրադատնալով այս անցյալը, Օրմանյան պատրիարքը գրում է. «Առաջին կետը, գոր պետք է նկատի առնենք, Աթոռի փոխադրությունն է: Անեցին բացարձակ կերպով կգրե, թե յոր 22 տարիներուն, 5 ամ լԱղթամար և եօթնետասն ամ ի Վարազ եկաց....» Անանիա պետք զգաց... Աղթամարի առանձնությունը թողլով, որ Կաթողիկոսարանի ազդեցության կոտրվելուն գլխավոր պատճառն էր, և թերևս քիչ մը ատեն ալ յոր սիրեցալ Վարազը մնալէ հետո, եկալ Կարս Աբաս թագավորի մոտ»³⁶:

Անանիայի քեռորդին՝ Արշարունյաց Խաչիկ եպիսկոպոսը, կաթողիկոսանալով հայրապետական հեղինակությունը վերականգնեց և ապահովեց նրան հաստատուն մի մատոցով, որը գտնվում էր իր ձեռակերտ

³⁰ Ա. Ալպոյաճյան, անդ, էջ 121—122:

³¹ Թովմա Արծրունի, «Պատմություն»:

³² Ա. Ալպոյաճյան, անդ, էջ 122:

³³ Նույնը, անդ:

³⁴ Օրմանյան, անդ, էջ 1086—1087:

³⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմություն», Երևան, 1961 թ., էջ 72:

Արգինայում: Ծինարար կաթողիկոսը բախտն ունեցավ օգտվելու իր ժամանակին մեծ համբավ վայելող Տրդատ ճարտարապետի ծառայությունից: Ծուտով Արգինայի վարդապետարանը հռչակվեց ոչ միայն իր պատրաստած մեծատաղանդ սաներով, այլև այնտեղ կառուցված ճարտարապետական կոթողներով, ճիս գրադարանով³⁵:

Ժամանակակից Մատթեոս Ուոհայեցի պատմիչը, Արգինայի վարդապետարանի մեծությունը ցույց տալու համար, ներկայացնում է նրա սաներից մեկին, այն էլ աշխարհականի՝ Բագրևանդի իշխան Արտըր-ներսեհին (կամ պարզապես Ներսես իշխանին) որպես իր ժամանակի իմաստուն և գիտուն իշխաններից մեկին: Ուոհայեցին այսպես է նկարագրում Արգինայի Կաթողիկոսարանի վարդապետարանի նախկին ուսանողին. «Այդ կորովի և յոյժ հաճախեց, բանիքուն և իմաստասեր.... հասնել ամենայն շնորհաց աստուածաշէն Կոստանքանացն.... հզօր գիտութեամբ և զարմանալի առնեմախօսութեամբ.... ուսնել ի մեծն Արգինա»³⁶:

Արգինան կաթողիկոսներին որպես նրստոց երկար չծառայեց: Վարդապետարանում իրենց ուսումն առած և ազգին ծառայության նվիրված սաները շուտով մեծ անուն հանեցին գերապանծ Անի քաղաքում:

Հայրապետական Աթոռը մոտ 60 տարի մնաց Անիում (992—1054): Խնդրական է այն հարցը, որ Աթոռի տեղափոխության հետ վարդապետարանն ու գրադարանն էլ տեղափոխվեցին՝ արդյոք Անի: Հավանաբար ոչ: Արգինան շատ մոտ էր Անիին և կարելի էր այն իբր մայրաքաղաքի մաս նկատել և չհրաժարվել: Նրա իբրև վանք ընձեռած առավելություններից, հոգևորականներ պատրաստելու տեսակետից: Ամեն պարագայի Սարգիս Սևանցուց սկսած Կաթողիկոսարանի սաները ավելի շուտ անեցի են կոչվում, քան արգինացի:

Այս սերնդի ամենից հիշատակելի դեմքն է Ասողիկ պատմիչը: Ծննդյամբ Տարոնից էր նա, ուսումն ստացել էր Արգինայում, բայց երկար տարիներ ծառայել էր Անիի Կաթողիկոսարանում: Իր պատմությունը գրել է Սարգիս կաթողիկոսի (922—1019) հրամանով, որի տեղակալն ու եռանդուն գործակիցն էր: Խոսելով իր կրթության մասին,

սին, Ասողիկը պատմում է. «Զումանս ի ծերութեան իրենանց՝ ի տղայութեան մեքում տեսաք աշօք մերովք և ճաշակեցաք ի քաղցր ճաշակաց բանից նոցա»: Ակնարկությունը Արգինայի վարդապետարանի պատրաստած ուսուցիչներին է վերաբերում³⁷:

Դպրոցական հարցերում Սարգիս Սևանցուն որպես գործակից են հիշվում: Սարգիս, Տիրան, Ենովք վարդապետները, որոնք վարդապետարանի մնացած դասախոսներն են եղել. «Եւ էին յայնմ ժամանակի վարդապետք՝ Սարգիս և Տիրանուն, և Ենովք, որ Կաթողիկոսարանին էին վարդապետք»³⁸:

Մշակույթի, ճարտարապետության և հարստության մարգերում մեծ անուն հանած Անի քաղաքում վարդապետարանը չունեցավ այն փայլը, որ նրանից ապաստելի էր այդպիսի հռչաշեն և ծաղկելու բոլոր տրվալներով օժտված մի քաղաքից:

Վարդապետարանները Կիլիկյան թագավորության շրջանում (1064—1441)

Անին 1064 թվականին գրավվեց սելջուկ-թուրքերի կողմից: Մոտ 80 տարի կաթողիկոսական Աթոռը, ինչպես նաև նրան կից մշտապես գործող վարդապետարանը թափառական կյանք ունեցավ: Կաթողիկոսները, բարբարոսական արշավանքների թոհուրթոհի մեջ, իզուր ապահով տեղ էին որոնում: Չկար մի հայ իշխան, որ կայուն ուժ ունենար և ժողովրդի մեծամասնությունը իրեն ենթարկեր, թե, թիկունք ու սատար հանդիսանար հայրապետի կրթական ճիգերին: Հայաստանը զանազան մահմեդական զազանաբարո ուսման կենտրոնների մրցության կրկես էր դարձել, անասելի դժբախտություն պատճառելով հայության: Տեղի էր ունենում ուժեղ արտագաղթ դեպի Տավրոսի լանջերը՝ Կիլիկիա, որտեղ Բագրատունի արքայական տան խնամի և ազգական մի քանի իշխաններ, բյուզանդական կայսեր անվանական գերիշխանության ներքո, իշխանապետություններ էին ստեղծել իրենց համար: Այս իշխանապետություններից մեկը միայն՝ Ռուբինյանը, աստիճանաբար դեմք և գույն ստացավ և 1080 թվականին դարձավ անկախ իշխանություն, հետագայում էլ թագավորություն, որը տե-

³⁵ Հ. Գ. Զարեհանյան, անդ, էջ 549: Ասողիկ, անդ, էջ 172: Օրմանյան, անդ, էջ 1189:

³⁶ Մատթեոս Ուոհայեցի, «Պատմություն», Երուսաղեմ, 1869 թ., էջ 188:

³⁷ Ասողիկ, «Պատմություն», Փարիզ, էջ 165:

³⁸ Արիստակես Լաստիվերտցի, «Պատմություն», Երևան, 1963, էջ 28:

վեց մինչև ԺԴ դարի վերջին քառորդը՝ 1375 թվականը:

Այս շրջանում կաթողիկոսական մատոց են հանդիսանում Սեբաստիան, Ծամնդավը, Թավրուրը, Ծովք-դղակը, Ծուղըրը և այլ վայրեր: Հայրապետանոցի թափառումները սկսում են Պետրոս Գեառդարձի օրով, հույների ստիպումով, և շարունակվում են մինչև 1149 թվականը, երբ Գրիգոր Գ Պահլավունին հաստատվում է Հոռուկըլայում, հորենակյան ամրոցում:

Աթոռը համեմատաբար կայուն դրություն ստացավ Ծովք-դղակում՝ Պահլավունիների հայրենի կալվածում և շուտով դղակը ծածկվեց հայրապետական շուք ու շնորհք ունեցող եկեղեցիներով, դպրոցով ու նրանց կապված այլ արժանավայել շինություններով: Ապահովաբար Ծովքում էր, որ ծնունդ առավ վարդապետարանի լուսավոր շրջաններից մեկը, երբ Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսի երկսեր եղբայրը՝ Ներսես Ծնորհալին, վերջնական կերպով լծվեց հայրապետական գործերի ղեկավարման ու վարդապետարանի վերելքին:

Աթոռը մնաց Հոռուկըլայում մինչև 1293 թվականը՝ Ստեփանոս կաթողիկոսի գերության և Հոռուկըլայի եգիպտացիների կողմից ավերման ժամանակ, երբ նորընտիր կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարզեցին տեղափոխվեց Սսի մայրավանքը, որտեղից էլ Աթոռը վերջնական կերպով տեղափոխվեց ու հաստատվեց իր առաջին և հիմնական մատոցը՝ ս. Էջմիածին, 1441 թվականին:

Աթոռի Հոռուկըլա տեղափոխության մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Ի ԲԿԲ (562) թուականին վախճանեցաւ Տէր Բարսեղ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն և երեք, և յաջորդէ զԱթոռն Տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսեսի...: Սա փոխեաց զԱթոռն Հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հոռուկըլա, քանզի իբրև տարան յոյնք առ իրեանս զԳագիկ թագաւորն և զՏէր Պետրոս, այնուհետև ոչ եղև յարևելս Աթոռն Հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ յունաց՝ երբեմն ի Սեբաստիա, երբեմն ի Ծովքն կոչեցեալ վայր, իսկ սա փոխեաց ի Կլայն Հոռմաշակայն»³⁹:

Համաձայն Օրմանյան սրբազանի հաշվումների, այդ դեպքը տեղի է ունեցել 1149 թվականին:

Հայրապետանոցի փոխադրությունը Հոռուկըլա «հարմար է նշանակել 1149 թվին, Ծուլիկի գերության և մահվան տարին, որով 1116-են, երբ Աթոռը Ծուղրե Ծովք փոխադրվեցավ, անցեր էր 20 տարի»⁴⁰:

Այս շրջանում աչքառու են վարդապետարանի այն տարիները, որոնք անցել են Սև լեռան վրա, Հոռուկըլայում և մասամբ էլ Սիս մայրաքաղաքում: Հակառակ քաղաքական անկայուն դրության, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից վարդապետարանը, շնորհիվ Պահլավունի կաթողիկոսների հիգեթիկ ու ջանքերին և հայ իշխանների պաշտպանության ու գործակցության, գիսավորների տպավորություն թողնող կարճակաց, բայց փայլուն արդյունքով դպրոցները զգալի ծառայություն են մատուցում, այն աստիճան, որ ստեղծվում է շատերի կողմից մեր գրականության և արվեստի «արծաթե դար» որակվածը: Վարդապետարանի սովելի աչքառու կայաններն են Ծուղըրը, Ընկուզուտը, Հեսունյաց անապատը և այլ վայրեր:

Այս շրջանում գործող ակնառու վարդապետներ են եղել Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, «այդ քաջակիրթ և ամենայն հմտութեանց հետևեալ, և բովանդակ հասեալ ի վերայ Հին և Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ... ընդ իմաստասէրսն նստեր ի յամպիցն ի մէջ Սրբոյն Սոփիի», հայրապետական ճեմարանին մեջ, և «խօսէր ընդ վարդապետացն Հոռոմոց և ի կարգին վարդապետացն էր յաղագս Հայոց»⁴¹: Այնուհետև նա Սև լեռան վանքերում «միշտ պարապեալ ընթերցման արք գրոց և աստուածախօս աղօթից»⁴²:

Ծնորհալին սովելի մանրամասն է խոսում Գրիգոր Վկայասերի Սև լեռան վրա անցկացրած կրթական գործունեության մասին.

«Ի Սեաւ մըթին լեառն անուանեալ, Զքանի սիրողսն հաւաքեալ, Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ, Զգիրս Հոգւոյն միշտ ընթերցեալ, Եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ»⁴³:

Կարմիր վանքը, Քեսունի մոտ Ծուղըր անվանված լեռան վրա, երբեմն ունեցել է շատ փայլուն վիճակ: Այդ վանքում է փայլել Ստեփանոս Մանուկ վարդապետը՝ իր անունով հռչակ տալով նաև վանքին: Նրա մասին հիշատակագիրն ասում է. «Մանուկ մի քահանայ գոլով և վարժեալ ի Հին և Նոր Կտակարանս վարդապետական ուսմամբ՝ ի հօրեղբորէն իրմէ, անուն կոչեցեալ Ստեփաննոս, որպէս ութնտասնամեաց, սորա ընդ այլ փախտական հասեալ

³⁹ Ա. Այդոյանյան, անդ, էջ 193:

⁴⁰ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսուան», էջ 406:

⁴¹ Ներսես Ծնորհալի, «Բանք չափաւ», էջ 250:

³⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, անդ, էջ 108:

⁴⁰ Օրմանյան, անդ, էջ 1357:

ի գաւառն Քեսնոյ, ի մէջ հոչակ սուրբ ուխտն, որ Կարմիր վանքն կոչիր... ի նոյն տեղին քնակեցաւ, բայց ծածկեաց զանուն վարդապետութեանն վասն մանկական հասակին»⁴⁴:

Ստեփանոս Մանուկի անունը շուտով տարածվում է. «Ել համբաւ նորա ընդ բազում գաւառս»⁴⁵: Այս անվանի և պերճախոս վարդապետի մոտ են հավաքվում բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից նշանավոր են հանդիսանում և իրենց ստացած ուսմամբ և կրթությամբ փայլում են Գրիգոր փոքր Վկայասեր, Ներսէս Ծնորհալի, Սարգիս, Իգնատիոս և Բարսեղ մեկնիչները, բոլորն էլ «շնորհալի» տիտղոսովն են պատվվում: «Ծնորհալի մականունին կրկնումը նշանավորագույն աշակերտներուն վրա, մտածել կուտա, թե այդ կոչումը որոշիչ պատվանուն մը եղած է Ծուղորի կամ Քեսունի Կարմիր վանքի աշակերտության մէջ, ինչպէս քերթող պատվանունը Սյունյաց դպրոցին և իմաստասեր պատվանունը Արագածոտնի դպրոցին հատկացալ մակդիր անունի պէս գործածվեցան»⁴⁶:

Ստեփանոս Մանուկի աշակերտներից ներսերը՝ Մատթէոսի, Բարսեղը՝ Մարկոսի և Իգնատիոսը՝ Ղուկասի ավետարանների մեկնությունները գրել են, իսկ Սարգիսը՝ Կաթողիկոսյան թուղթինը:

Ստեփանոս Մանուկը մինչև իր մահը մանկավարժական գործունեություն է ծավալել, չնայած իրենից ոչ մի գրավոր աշխատություն չի հասել մեզ, սակայն իր ձեռքի տակ մարզված աշակերտների գրավոր աշխատությունները ցույց են տալիս, թե «անկիւս մեթոդ ունեցող ուսուցիչ մը և ավելի գործնական ու հմուտ անձ մը եղած է»⁴⁷:

Ստեփանոս Մանուկի աշակերտներից են հանդիսացել նաև Կարմիր վանքում Ներսէս Լամբրոնացին, որ «տեալականին կրթությամբ հառաջ էր»⁴⁸:

Վկայություններ կան, որ Արևելյան Հայաստանի վարդապետներից էլ են գնացել Կիլիկիա՝ Կարմիր վանք: Դրանցից նշա-

նավոր է հանդիսացել Մխիթար Գոշը⁴⁹, որ ըստ ավանդության, ծածկել է ինքնությունն ու աստիճանը, որպէսզի հնարավորություն ունենա սովորելու Ստեփանոս Մանուկի դպրոցում: Մենք մանրամասնորեն կանգ առանք Սև լեռան Կարմիր վանքի վրա այն պատճառով, որ «ԺԲ դարու առաջին կեսին, ըստ Վարդանի (էջ 128) հայրապետական Աթոռ ալ եղած է անպահ մը»⁵⁰:

Կիլիկիայի հայկական վանքերի կրթություն, գիտության և արվեստի կենտրոններն ուսումնասիրելիս և քննարկելիս, համոզվում ենք, որ Դրազարկը և Սկևռան հանդիսացել են քաղաքական-վարչական կենտրոններ, այնպէս էլ Հռոմկլայն հոգևոր կենտրոն՝ իր վարդապետարանով:

Հռոմկլայի Հայրապետանցում Ներսէս Ծնորհալին հիմնադրում է մի վարդապետարան, որտեղի ուսանողներից մեկն է Գրիգոր Պահլավունի Տղա կաթողիկոսը (1173—1193): Այս իրողության մասին գրում է Դուրյան պատրիարքը. Գրիգոր Տղան «իր կրթությունը առած էր Հռոմկլայի Կաթողիկոսարանին մէջ, բայց չի թվիր թե որն է օտար լեզվի տեղյակ եղած ըլլալ»⁵¹:

Դժբախտաբար Հռոմկլայի Հայրապետանցի վարդապետարանի կյանքը կարճատև է լինում, որովհետև Հռոմկլայն գրավվելով եգիպտացիների կողմից (1292 հուլիսի 28-ին), հայոց հայրապետական Աթոռն էլ փոխադրվում է Սիս, այդ ժամանակ, երբ Կիլիկիայում առավել ապահովությամբ բացվեցին վարդապետարաններ, որոնցից Դրազարկի վարդապետանցը ծառայել է Հայրապետանցին որպէս նրա կրթարանը: Այստեղ Գևորգ Լոռեցին իբրև կաթողիկոս գործել է, օգուտ տալով Դրազարկի վանքին, որը նորոգել է 1105 թվականին⁵²: 1112 թվականին Կիրակոս վարդապետն իր հիշատակարանում ասում է. «զերից աւուրքք խոհականութեամբ զեղբայրն մեր և զանդրանիկ մերոյն կրթավարժ և հրահանգալեղձք աշակերտութեան զքրիստոսաց եայն Գէորգ մականուն Մեղր կոչեցեալ»⁵³:

Այս հոչակավոր վանքը Ռուբինյանց թագավորության մայրաքաղաքի՝ Սսի արքե-

⁴⁴ Ա. Այդոյաճյան, անդ, էջ 194:

⁴⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», էջ 320—321:

⁴⁶ Օրմանյան, անդ, էջ 1336:

⁴⁷ Ա. Այդոյաճյան, անդ, էջ 195:—Կարմիր վանքի աշակերտների և Ստեփանոս Մանուկի գործունեության մասին ավելի մանրամասն է խոսում Օրմանյան պատրիարքն իր «Ազգապատում»-ի Ա հատորում, էջ 1336, «Ստեփանոս Մանուկ» և էջ 1391, «Ան լեռնի վարդապետներ» ենթավերնագրերի տակ:

⁴⁸ Հ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», էջ 405:

⁴⁹ Հ. Գ. Զարեհանյան, Հայկական հին դար. պատմություն, էջ 686:

⁵⁰ Ա. Այդոյաճյան, անդ, էջ 196:

⁵¹ Ե. պատրիարք Դուրեան, «Պատմություն հայ մատենագրության», էջ 203:

⁵² Հ. Մ. Զամչեան, «Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 26: Ալիշան, «Սիսում», էջ 231 և 457:

⁵³ Հ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Բ, էջ 258:

պիսկոպոսների Աթոռն էր⁵⁴: Այստեղ են ուսանել Հովհաննես Է կաթողիկոսը, Հեթում Հեղի՝ Լամբրոնացու եղբայրը, Բարսեղ արքեպիսկոպոսը՝ Հեթում Ա-ի եղբայրը, Հովսեփ երաժիշտը և Սարգիս Պիծակը:

Դրագարկի միաբանության գործն է եղել արտագրել մատյաններ, ինչպես նաև ս. Գրքի և սուրբ հայրերի աշխատությունները: Այս իսկ պատճառով այդ վանքը ժամանակակիցներից կոչվել է «հռչակատու և ակա-

նատու վանք» կամ «մեծ ուխտ և հռչակատու անապատ»⁵⁵:

Կաթողիկոսական Աթոռը Սիս է փոխադրվում 1292 թվականին: Աթոռը մնում է այնտեղ, իր վարդապետարանի հետ, մինչև 1441 թվականը: Այդ մեծ ժամանակամիջոցում չենք հանդիպում վարդապետարանում կրթված կամ այնտեղ գործող կարկառուն անունների: Ընդհակառակը, այն օր ավուր հետադիմում է և մնում սուվերի մեջ, համեմատած տարբեր հայկական կենտրոններում ծաղկող անապատներին:

⁵⁴ «Տաթև» տարեգիրք, 1927, էջ 188:

⁵⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսուան», էջ 238:

